

ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИЧНОГО ЗАКАРПАТТЯ У 20–40-х рр. ХХ ст.

Анотація: У статті висвітлюється вплив таких екстралінгвальних чинників, як діяльність законодавчої влади, громадських організацій, преси, а також греко-католицького духовенства, на розвиток та становлення української літературної мови на теренах історичного Закарпаття у 20–40-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: екстралінгвальні чинники, розвиток мови, статус мови, літературна мова, історичне Закарпаття.

На розвиток кожної літературної мови значний вплив справляють екстралінгвальні чинники. Тому вивчення позамовних причин розвитку української літературної мови, існування якої на теренах історичного Закарпаття тривалий час було під загрозою, на нашу думку, має велике значення. Питанню літературної мови місцевого українського населення присвячено декілька ґрунтовних досліджень. Так, Ф. Тіхий у монографії «Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі» детально розглядає процеси, які відбувалися у мові місцевого українського населення з часу появи перших писемних пам'яток і до 30-х рр. ХХ ст. Ю. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1944): Стан і статус» простежує культурно-історичні умови становлення літературної мови на Закарпатті у порівнянні з іншими українськими землями, зокрема підросійською Україною, Галичиною та Буковиною. М. Штець у праці «Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918)» та «Українська мова в Словаччині (Соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження)» простежує особливості мовної ситуації на Пришівщині, українській етноісторичній території, у зв'язку із мовною ситуацією на Закарпатті. Опосередковано проблеми літературної мови місцевого українського населення торкається й отець А. Пекар у першому томі «Нарисів історії церкви Закарпаття», де висвітлює вплив Мукачівської греко-католицької єпархії на збереження українських мовних та культурних традицій. Крім того, у наукових статтях Л. Белея, Н. Венжинович, Б. Галаса, Й. Дзендзелівського, У. Єдлінської, М. Кондора, В. Статеевої, П. Чучки, Ю. Юсип-Якимович та багатьох інших, складний і багатогранний процес становлення української літературної мови на теренах Закарпаття досліджується у різних аспектах.

Мета статті: висвітлити вплив екстралінгвальних чинників на розвиток та становлення української літературної мови на теренах історичного Закарпаття у 20–40-х рр. ХХ ст.

Завдання: 1) з'ясувати, який статус мала українська літературна мова на теренах історично-

го Закарпаття за різних політичних режимів у 20–40-х рр. минулого століття, та у який спосіб влада намагалася вирішити мовне питання;

2) звернути увагу на те, яку роль відігравали місцеві громадські організації у розвитку та становленні української літературної мови на Закарпатті;

3) встановити, які процеси відбувалися у тогочасній місцевій пресі та як вони позначалися на стані української літературної мови;

4) вказати, яким чином греко-католицьке духовенство краю намагалася зберегти українські мовні та культурні традиції.

З-поміж усіх українських земель на початку ХХ ст. чи не у найтяжчому становищі опинилися підросійська Україна та Угорська Русь. Однак кінець 1918 р. приніс нові культурно-політичні умови на терени історичного Закарпаття. Коли Австро-Угорська монархія розпалася, в закарпатських українців було три можливості: залишитися в складі Угорщини, приєднатися до Румунії або Чехословаччини. Четверта можливість – з'єднатися з Україною – існувала лише в теорії: Україну від Закарпаття відділяли землі, окуповані поляками й румунами, а до того, як зауважує Ю. Шевельов, соціальні й політичні структури країн були надто різними [13, с. 240]. На подальшу долю краю, перш за все, вплинуло прийняте українською діаспорою в Америці рішення про приєднання Закарпаття до складу Чехословаччини. Так, у 1918 р. майбутній президент Чехословацької Республіки, Т. Масарик, виїхав до США, де налагодив зв'язки із Г. Жатковичем, який у майбутньому зайняв посаду «першого губернатора Підкарпатської Русі». Для успішного ведення переговорів була створена Американська Рада Русинів (АНРР) на чолі з Г. Жатковичем. Крім того, АНРР висунула Т. Масарику свої вимоги, які згодом увійшли до «Протоколу» Центральної Руської Народної Ради (ЦРНР). Серед них було: збереження цілісності території історичного Закарпаття, повна автономія в усіх питаннях управління та у внутрішніх справах, а також надання руській мові статусу «державної мови Угорсько-руської держа-

ви» [12, с. 199–208]. На жаль, у майбутньому жодна з цих вимог виконана не була.

П. Чучка вказує, що дискусія про мову місцевого українського населення завжди починалася там, де ставилося питання про літературну форму мови закарпатців чи про її державний статус [11, с. 67]. Якщо питання літературної мови місцеві діячі безуспішно намагалися розв'язати ще з другої половини XIX ст., то про надання мові закарпатських українців певного статусу можна говорити хіба що з 20-х рр. XX ст. Так, уже в «Генеральному статуті Підкарпатської Русі», прийнятому 18.11.1919 р., мовна проблема, на думку Ф. Тішого, вирішувалася так: «Мовою навчання та офіційною мовою на Підкарпатській Русі є місцева народна мова, яка також називається «русинською» (*rusinský*)» [9, с. 129–130; 13, с. 242–243]. Фактично роль офіційної мови на Підкарпатській Русі виконувала чеська, а в окремих сферах – російська мова. Українська мова, як вказує П. Чучка, до офіційного вжитку не допускалася. Крім того, чеська влада у 1933 та 1936 рр. навіть вдавалася до заборони самих назв «українець» та «українське» щодо Підкарпатської Русі, а цензори викреслювали речення, в яких закарпатців називали українцями [11, с. 69].

За конституцією Чехословацької Республіки Підкарпатській Русі гарантувалася «найвища міра самоврядування», а також стверджувалося, що вона «матиме власний парламент, який вибиратиме її провід та інших урядовців». Цей парламент «видаватиме закони в мовних, освітніх і релігійних справах, у справах внутрішньої адміністрації і в таких інших справах, які визначають йому закони Чехословацької Республіки». Однак посада губернатора краю мала тільки декоративний характер. Сойм зібрано не було, а місцева влада зосереджувалася у руках чехів. Усе це, на думку Ю. Шевельова, виглядало як продумана централізаційна політика пражського уряду в колонії [13, с. 242–245].

Якщо заходи угорської влади були відкрито спрямовані на повне винародовлення місцевого населення, то чехи змушені були діяти завуальовано, використовуючи однак, як і угорці, принцип *divide et impera*, адже підкарпатським українцям їх права гарантувалися конституцією та Сен-Жерменським договором. Зауважимо, що ще з 1922 р. Чеська аграрна партія, а з 1935 р. Чеська національна партія проголошували, що «такі відсталі й убогі люди, як підкарпатські русини (українці), не маючи традиції і досвіду в політичному житті, є незрілими для самоврядування, вони можуть завдати собі шкоди». З цього стає зрозуміло, що насправді пражський уряд не був зацікавлений у консолідації українців Чехословаччини і надавав їм рівно стільки прав і свобод, щоб вони не могли вийти з-під контролю влади. А одними із найдієвіших засобів, що сприяли поглибленню розколу, і як наслідок чехізації місцевого

українського населення, були: провокування хаосу в мовному питанні, підтримка владою москвофільської течії, сприяння безпринципній політичній активності, розпалення релігійної ворожнечі та інші [15, с. 24–25]. Незважаючи на це, уже з другої половини 30-х рр. XX ст. українська літературна мова зміцнює свої позиції, що було пов'язано зі зростанням національної свідомості.

Отримавши можливість демократичного розвитку суспільства, місцеве населення почало створювати крім політичних партій і різні громадські організації, які б виступали гарантами їхніх прав та свобод [10, с. 89]. Так, станом на січень 1926 р. урядова статистика зареєструвала на Підкарпатській Русі 158 громадських організацій, хоча процес їх створення розпочався лише наприкінці 1919 р. [3, с. 413–414]. У таких умовах культурно-освітнє товариство «Просвіта» та «Русское культурно-просветительское общество имени Александра Духновича», більш відоме як «Общество имени Духновича», не лише представляли дві найпотужніші суспільні течії на Підкарпатській Русі, українофільську та москвофільську, але й були тими осередками, навколо яких групувалася майже вся інтелігенція краю. Однак напрями їх діяльності суттєво відрізнялися. Якщо «Просвіта» поставила собі за мету «культурное и экономическое поднесение народа въ моральномъ и патриотичномъ духѣ», для чого перш за все «буде выдавати книжки писанѣ въ народномъ языкѣ, доступномъ каждому підкарпатскому Русини» [6, с. 9]; то одним із основних завдань «Товариства ім. Духновича» було довести, що Закарпаття є складовою частиною загальноросійського історичного та мовного процесу. Саме тому «общество» видавало велику кількість російськомовної літератури, запроваджувало в школах російськомовні підручники, в тому числі підписану й випущену в 1923 р. граматику С. Сабова, та організовувало різноманітні акції проти українства [3, с. 423].

Зміцнення позицій української літературної мови на теренах історичного Закарпаття у 20-30-х рр. XX ст. було пов'язано з бурхливим розвитком місцевих періодичних видань. Як вказує О. Пискач, саме в часи Чехословацької Республіки національна преса зросла не тільки кількісно, але й якісно: якщо за час австро-угорського панування на Закарпатті нараховувалося всього 17 періодичних видань, у тому числі 4 – угорською мовою, то до 1923 р. їх було вже 35, а до 1938 р. – 126 друкованих видань українською, російською мовами та «язичієм» [8]. Українською мовою виходило 62 видання, «язичієм» – 25, російською мовою – 39 [2, с. 313]. Проте більшість тогочасних часописів дотримувалася етимологічного правопису. Тільки з середини 30-их рр. XX ст. фактично запроваджується новий фонетичний правопис на Закарпатті [8].

Спостереження над мовою декількох тогочасних періодичних видань, зокрема ілюстрованої

газети для шкільної молоді «Пчолка» (1923–1932 рр.), «Календаря «Просвѣты» (1923–1938 рр.) та «Наукового збірника товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ» (1922–1938 рр.), дали нам змогу зробити такі висновки про вплив преси на розвиток та становлення української літературної мови на теренах історичного Закарпаття: чистота мови у публікаціях залежала від здібностей автора та рівня володіння нормами української літературної мови; в одному й тому ж випуску водночас могли бути надруковані статті й етимологічним, і фонетичним правописом, і літературною мовою, і місцевою говіркою. Все це свідчить про те, що у пресі відбувалися доволі складні процеси, які сприяли поступовому утвердженню норм української літературної мови серед місцевого населення.

З-поміж усіх названих чинників, головну роль у збереженні українських мовних та культурних традицій на Закарпатті відіграло місцеве греко-католицьке духовенство, існування якого на початку 20-х рр. ХХ ст. було під загрозою. Хоча прийнята у 1920 р. конституція гарантувала населенню свободу релігії й визнавала рівноправність усіх віросповідань перед державою, однак насправді влада не довіряла греко-католицькому клиру, бо деякі його представники, так звані мадярони, активно виказували свої проугорські симпатії та відмовлялися скласти присягу на вірність державі. Це призвело до посилення позицій православної церкви, в тому числі й серед простого народу, а між православним і греко-католицьким духовенством спричинило виникнення запеклої релігійної боротьби. Позиції католицької церкви на Закарпатті були під загрозою аж до підписання 02.02.1928 р. «*Modus vivendi*», яким чехословацький уряд фактично визнав її існування в республіці [7, с. 130–132].

Велике значення також мала реформа Чину Святого Василя Великого, проведена на Підкарпатській Русі на початку 20-х рр. ХХ ст. Сама реформа була започаткована ще єпископом Ю. Фірцаком у 1903 р. Одним із її кроків стало зведення монастиря в Ужгороді, де мав бути розміщений новіціят, схолястикат і студії богослов'я. Його будівництво закінчили ще у 1912 р., тоді ж тут відкрили школу-інтернат та початкову школу для майбутніх монахів. В рамках проведення реформи, у 1925 р. при Ужгородському монастирі заснували друкарню, де почали видавати тисячі «дешевих книг для бідних русинів». Так, до 1935 р. друкарня випустила: 181250 примірників щомісячної релігійної газети «Благовісник», 150920 примірників інших релігійних періодичних видань, 76767 книг, 78100 молитовників, 26800 церковних календарів, 20000 наукових праць та 173250 брошур [4].

У 1924–1931 рр. Мукачівську греко-католицьку єпархію очолював єпископ П. Гебей, який усіляко сприяв піднесенню культурно-освітнього рівня

населення: за його наказом для навчання катехизму й біблії використовували українські підручники, він закликав духовенство до плекання рідної мови, намагаючись зблизити клир з народом, наказував проводити священослужіння українською мовою, а для тих священників, які змадярилися і погано володіли нею, навіть спеціально видавав короткі проповіді. На жаль, духовенство ігнорувало такі настанови владики. З ініціативи єпископа у 1925 р. було засновано «Центральну Комісію Оборони Віри», що тисячами випускала релігійну й апологетичну літературу, а також «Місійне Товариство Св. Йосафата», керування яким перебрав на себе зреформований Чин Святого Василя Великого. Як вказує А. Пекар, головним ініціатором і організатором місійного руху на Закарпатті був о. С. Решетило, а допомагали йому в цьому о. П. Булик та о. П. Гойдич. Народні місії духовно відроджували село, наvertsали людей до церкви [7, с. 135–136].

Адміністратором Пряшівської єпархії у 1922–1926 рр. був єпископ Д. Нярадій, а його наступником став П. Гойдич, у 1926–1940 рр. – Апостольський адміністратор Пряшівської єпархії, а у 1940–1960 рр. – єпископ Пряшівської єпархії. Д. Нярадій запобіг поширенню православного руху в Східній Словаччині, де ідею «русской православной церкви» у 1920-х рр. намагалися утвердити емігранти зі США, а П. Гойдич не дав владі зісловаччити 65 українських шкіл. У 1936 р. єпископ відкрив у Пряшеві «Греко-католицьку Українську Гімназію», що стала «твердиною релігійно-національного життя й культурним розсадником для єпархії». За таку віддану працю словаки неодноразово виступали проти нього, організовували у пресі різні напади, та навіть називали «зрадником і ворогом словацької держави» [7, с. 139–141].

У короткий період існування Карпатської України, з жовтня 1938 р. по березень 1939 р., було прийнято довгоочікуваний Конституційний Закон, у першій частині якого проголошувалося, що «державна мова Карпатської України є українська мова» [14, с. 94]. У цей час тут виходило 16 друкованих органів (11 – українських, 3 – російських (москвофільських), 1 – чеський та 1 – українсько-чеський), 4 з них як продовження з попередніх років і 12 – нових [2, с. 313].

Після захоплення у березні 1939 р. Карпатської України, профашистська угорська влада намагалася утвердити в краї ідею угрорусизму, за якою, мовляв, «угорські русини», починаючи з ХVІІІ ст., не мали жодних зв'язків із українською територією, і тому добровільно вливалися в угорську націю. Ще на початку ХХ ст. концепція створення окремої літературної мови на місцевій народній основі знайшла своє відображення у працях Г. Стрипського. Апологетом цієї ідеї був регентський комісар Підкарпатської території, М. Козма, який усіляко заперечував денационаліза-

торську політику угорської влади, бо, мовляв, не угорська мова є небезпечною для русинів, а українська, оскільки 30–40-мільйонна нація з легкістю може асимілювати націю в 550 тисяч населення [5, с. 63–64]. Тим-то влада взялася за створення окремої «угроруської» мови та культури, чим, на нашу думку, також впливала на внутрішню систему мови, та ще й надала цьому штучному витвору державного статусу.

Всі культурно-освітні товариства, які існували до цього, були закриті. Натомість було засновано ряд організацій, створення яких, по суті, ініціювала влада, а масштаби їх діяльності цілковито залежали від офіційних директив і вкладених державою коштів [5, с. 170]. У ці часи чи не єдиним освітнім осередком краю було «Подкарпатське Общество Наукъ» (ПОН), яке видавало декілька періодичних видань, сільськогосподарські календарі, а також багато художньої, наукової та дитячої літератури. Як вказує Й. Дзендзелівський, угорська влада підтримувала ПОН з метою з часом витворити окрему «руську» культуру й літературну мову, проте це товариство і змістом своїх видань, і вживаною в них мовою поступово приходило до народовецької мовно-культурної платформи [1, с. 147].

У пресі також почали відбуватися значні зміни: тепер найважливішим завданням періодичних видань було ширення та підтримка ідей у дусі «свято-стефанської корони», які були спрямовані на остаточне придушення українського народоства та утвердження нового патріотизму – «мадярсько-руського». У цей час з'являються двомовні угорсько-руські видання: «Kárpátaljai közlöny – Подкар-

патский Вѣстникъ» (1939–1944 pp.), «Зоря – Najna» (1941–1943 pp.) та інші. Майже вся тогочасна преса, включно з газетами «Літературна Недѣля» та «Руська молодежь», які видавало ПОН у 1941–1944 pp., орієнтувалася на місцеву народну мову, бо витворення окремої літературної мови на її основі було *idée fixe* угорської окупаційної влади.

Духовенство на чолі з єпископом Мукачівської греко-католицької єпархії, О. Стойкою, у цей час повністю підкорялося волі влади.

Як бачимо, у міжвоєнний період літературна мова на найзахідніших українських етнічних теренах уперше в своїй історії розвивалася в умовах розчленування території історичного Закарпаття державними кордонами між Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією, а також адміністративними – між Підкарпатською Руссю та Словаччиною. Неоколоніалізм, замаскований під ліберальні гасла, ліг в основу мовної політики першої Чехословацької Республіки. Гортистська Угорщина засадами своєї політики в мовній сфері обрала українофобію та намагання витворити окрему слов'янську мову – угроруську. І тільки протягом нетривалого періоду існування Карпатської України держава сприяла та підтримувала розвиток української літературної мови.

Перспективу подальших наукових досліджень вбачаємо у поглибленому вивченні впливу місцевого греко-католицького та православного духовенства на збереження українських мовно-культурних традицій на теренах історичного Закарпаття у другій половині XIX – першій половині XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дзендзелівський Й. О. І. А. Гарайда як філолог і громадський діяч / Й. О. Дзендзелівський // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогоденні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / Ред. кол.: Б. К. Галас (відп. ред.), В. С. Габорець, В. Є. Задорожний, Ю. Ю. Керекеш, В. В. Росул, П. П. Чучка. – Ужгород, 1993. – С. 142–156.
2. Животко А. П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та примітки М. С. Тимошик. – Київ: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
3. Керецман В. Ю. Діяльність громадських організацій / В. Ю. Керецман, Н. П. Керецман, І. М. Ліхтей // Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918 – 1945) / Ред. кол.: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. – Ужгород: Видавництво «Закарпаття», 1995. – С. 413–429.
4. Онисько Ф. Ужгородський Василянський монастир [Електронний ресурс] / Ф. Онисько // OSBM | Василянський Чин Святого Йосафата – Режим доступу до ресурсу: <http://osbm.info/?p=4198>.
5. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Передм. В. Задорожного. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. – 244 с.
6. Пачовський В. Что то Просвѣта? / В. Пачовський. – Ужгород: Уніо, 1920. – 11 с.
7. Пекар А. В. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т.І: Єрархічне оформлення / А. В. Пекар. – Рим, 1967. – 241 с. – (Серія II. «Записки ЧСВВ». – Секція I. Праці).
8. Пискач О. Роль закарпатської педагогічної періодики 20–30-х років XX ст. в утвердженні української літературної мови [Електронний ресурс] / О. Пискач. – Режим доступу до ресурсу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2069>.
9. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Переклад з чеської та післямова Л. Белея, М. Сюська. – Ужгород, 1996. – 226 с.
10. Токар М. Громадські організації / М. Токар // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – С. 89–93.

11. Чучка П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні / П. Чучка // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 1995. – Вип. 1. – С. 67–70.
12. Шандор В. Закарпаття, історично-правничий нарис ІХ ст. – 1920 / В. Шандор. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. – 292 с.
13. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Київ: Сучасність, 1987. – 296 с.
14. Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України: Спомини / А. Штефан. – Торонто: Пробоєм, 1977. – 208 с.
15. Stefan A. From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine / A. Stefan. – New York: Carpathian Star Publishing Co., 1954. – 48 p.

Anna Chavarha

The extralingual factors of the development of the Ukrainian literary language on the territory of historical Transcarpathia in the 20–40's of the twentieth century

Summary. The article focuses on the main extralingual factors as the activities of the legislature, civil societies, media, and the Greek Catholic clergy on the development of the Ukrainian literary language on the territory of historical Transcarpathia in the 20–40's of the twentieth century.

Key words: extralingual factors, language development, language status, literary language, historical Transcarpathia.

Одержано 18.02.2017 р.